

αὐτοὺς τοὺς δύο ὁρισμοὺς καὶ εἶπε, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἕνας ἀριθμὸς ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτό του.

Σ' αὐτό, ὅτι δηλαδή ἡ ψυχὴ εἶναι ταυτόσημη μὲ τὶς ἀρχές, ἦταν ὅλοι οἱ πρόδρομοι τοῦ Ἀριστοτέλους σύμφωνοι. Ἡ διαφωνία τους ὅμως ἀφοροῦσε τὶς ἴδιες τὶς ἀρχές, τὴν οὐσία τους καὶ τὸν ἀριθμὸ τους. Ἐτσι ἔμμεσα φιλονεικοῦσαν φυσικὰ καὶ γιὰ τὴν οὐσία τῆς ἴδιας τῆς ψυχῆς. Ἡ φιλονεικία τούτη ἦταν ἰδιαίτερα σφοδρὴ ἀνάμεσα στοὺς ὑλιστὲς καὶ ἰδεαλιστὲς. Στὸ μέσο αὐτῶν τῶν δυὸ μερίδων ἔστεκαν ἐκεῖνοι ποὺ κατέληξαν σὲ μιὰ συγχώνευση τῶν σωματικῶν καὶ τῶν ἀσωμάτων ἀρχῶν. Ὑλικὰ αἷτια ἐδέχονταν ὁ Θαλῆς, ὁ Ἀναξίμενης, ὁ Ἀναξίμανδρος, ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Δημόκριτος· αὐτοὶ εἶναι οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι. Ὅπαδοὶ τῶν ἀσωμάτων ἀρχῶν ὅμως ἦταν οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ὁ Ζενοκράτης. Στὸ μέσον ἔστεκαν ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἀναξαγόρας. Σ' αὐτοὺς θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κατατάξῃ καὶ τὸν Δημόκριτο, γιὰτὶ αὐτὸς μὲ τὰ ἀμέριστα σώματα, τὰ ἄτομα, εἰσήγαγε καὶ τὸ «κενόν».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'.

ΟΙ ΑΝΤΙΡΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΣΤΗΝ ΑΠΟΨΗ ΟΤΙ Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΚΙΝΗΣΗ

Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ ἐξέθεσε σύντομα τὶς γνώμες τῶν προδρόμων του γιὰ τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς, προχωρεῖ καὶ στὴ κριτικὴ τους ἐξέταση. Καὶ πρῶτα-πρῶτα στρέφει τὶς ἀντιρρήσεις του ἐναντίον τῆς γνώμης, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι κίνηση. Ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικότητα καὶ τὴν ἐξαντλητικὴ κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὴν γνώμη, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι κίνηση, καὶ ἀπὸ ὅλη τὴν ἀκολουθία τῶν σκέψεών του, προκύπτει καθαρά, ὅτι ἔχει ὑπ' ὄψει του τὸν ἴδιο τὸν Πλάτωνα. Ὁ Πλάτων λέει στὸν «Φαῖδρος»¹⁾ ὅτι ψυχὴ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτό του, καὶ στοὺς «Νόμους»²⁾ λέει, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καμμιά ἄλλη παρὰ τούτη, ὅτι ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ

1) Πλάτωνος, Φαῖδρος 245, Γ.

2) Πλάτωνος, Νόμοι, 895 Ε.

κινεῖ τὸν ἑαυτό της. Ἐναντίον αὐτῶν τῶν δύο ἐννοιῶν κατευθύνει τὴν κριτική του ὁ Ἀριστοτέλης. Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου τούτου θὰ ἴδουµε κατὰ πόσο ἡ ἀριστοτελικὴ αὐτὴ κριτικὴ ἀγγίζει πράγματι τὴν γνώμη τοῦ Πλάτωνος.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιχειρηματολογεῖ ὡς ἑξῆς· ἐπειδὴ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον κάτι κινεῖται εἶναι διπλός, δηλαδή ἢ κινεῖται, ἐφ' ὅσον εἶναι μέσα σ' ἓνα ἄλλο πού κινεῖται, ἢ κινεῖται αὐτὸ καθ' ἑαυτό, πρέπει, σύμφωνα μ' αὐτό, νὰ ἐρευνηθῆ, ἂν ἡ ψυχὴ, αὐτὴ καθ' αὐτήν, κινεῖται, γιατί ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖται «κατὰ συμβεβηκός», δηλαδή ἐφ' ὅσον εἶναι μέσα σὲ κάτι ἄλλο πού κινεῖται, τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀμφισβητηθῆ, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ δέχεται χωρὶς συζήτηση. Ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ εἶναι μέσα στὸ σῶμα καὶ ἐφ' ὅσον τὸ σῶμα κινεῖται, κάνει καὶ ἡ ψυχὴ μαζί του ὅλες τὲς κινήσεις «κατὰ συμβεβηκός»· αὐτὸ θὰ εἴπῃ ὅτι μ' αὐτὸ δὲν ἐκφράζεται ἡ οὐσία της.

Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι ἐδῶ, ἂν ἡ ψυχὴ κινεῖται στὴν οὐσία της, ἂν κινεῖται «μὴ κατὰ συμβεβηκός»· ἂν ἡ κίνηση ἀνήκει ἀπὸ τὴν φύση στὴν ἴδια της οὐσία, στὸ εἶναι της. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ εἶδη τῆς κίνησης εἶναι τρία, δηλαδή ἡ τοπικὴ κίνηση, ἡ ἀλλοίωση, ἡ αὔξηση καὶ ἡ μείωση, πρέπει ἡ ψυχὴ, ἂν κινεῖται, νὰ παρουσιάσῃ ἢ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία τοῦτα εἶδη τῆς κίνησης ἢ ταυτόχρονα πῶς πολλὰ ἢ τέλος καὶ τὰ τρία. Ἄν ἐδῶ, δηλαδή μέσα στὸ κείμενό του περὶ ψυχῆς, γίνεται λόγος γιὰ τέσσερα εἶδη κίνησης, τοῦτο προέρχεται ἀπὸ μιὰ ἐκφραστικὴ δυσκολία τῆς γλώσσας. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν ἔχει καμμιά δυνατότητα νὰ ἐκφράσῃ μὲ μιὰ λέξη τὴν θετικὴ καὶ ἀρνητικὴ κίνηση μέσα στὴ ποσότητα. Γιὰ τοῦτο μεταχειρίζεται τὶς δυὸ λέξεις «αὔξεις» καὶ «φθίσεις». Ὅτι τὰ εἶδη τῆς κίνησης εἶναι τρία, τοῦτο ρητῶς τὸ λέει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ φυσικά του.³⁾ Ἐπίσης στὰ φυσικά ⁴⁾ μιλάει ὁ Ἀριστοτέλης διεξοδικὰ γιὰ τὰ εἶδη τῆς κίνησης. Κάθε εἶδος ἀπὸ αὐτῆς τὶς κινήσεις ἔχει στενῶτατη σχέση μὲ τὴν κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἀριστοτελικὲς κατηγορίες. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ τόπου εἶναι δυνατὴ μέσα στὸ χῶρο, ἡ ἀλλοίωση εἶναι δυνατὴ μέσα στὴν ποιότητα, καὶ τέλος ἡ αὔξηση καὶ

3) Φυσικά, 192, β, 14.

4) Φυσικά, 224—206.

ἡ μείωση εἶναι δυνατὴ μέσα στὴν ποσότητα. Ὅλα ὅμως ὅσα κινοῦνται κατὰ τὸν τρόπο τοῦτον, εἶναι κατ' ἀνάγκην δεδομένα σ' ἓνα τόπο μέσῳ στὸ χῶρο, καί, ὅπως λέει ὁ Σιμπλίκιος ἐρμηνεύοντας τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι ἢ ἓνα ἀπλὸ ἢ ἓνα σύνθετο σῶμα, ὅπως εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ζῷο. Ἄν λοιπὸν ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ κινεῖται κατὰ ἓναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τρόπους, τότε πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ εἶναι σὲ ἓναν τόπο, δηλαδή νὰ εἶναι σῶμα. Ἄπ' αὐτὸ προκύπτει ἀκόμα μὲ ἀναγκαιότητα, ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ εἶναι δεδομένη σ' ἓναν τόπο, πρέπει νὰ εἶναι καὶ κάτι ποὺ μερίζεται, γιατί ὅ,τι εἶναι μέσα στὸ χῶρο, εἶναι δυνατόν νὰ τὸ χαρακτηρίσωμε ὡς κάτι, ποὺ τὰ μέρη του εἶναι τὸ ἓνα ἔξω ἀπὸ τ' ἄλλο. «Ἄλλοθι τὰ οἰκεῖα ἔχοντι μόρια» (Σιμπλίκιος). Μ' αὐτὸ ὅμως ἀναιρεῖται ἡ ἐνότητα καὶ ἡ ὁλότητα τῆς ψυχῆς. Ἄν λοιπὸν ὑποθέσωμε, ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖται κατὰ τὴν φύση της καὶ ὅτι μ' αὐτὸ τῆς ἀνήκει ἓνας ὠρισμένος τόπος, τότε πρέπει μὲ βεβαιότητα νὰ συμπεράνωμε, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι δυνατόν καὶ διὰ τῆς βίας νὰ κινήθῃ, δηλαδή ὅτι εἶναι δυνατόν ἡ ψυχὴ διὰ τῆς βίας ν' ἀλλάξῃ τὸν τόπο της. Καὶ τὸ ἀντίθετο εἶναι δυνατόν ἢ καλύτερα αὐτονόητο, γιατί κάθε τι ποὺ κινεῖται διὰ τῆς βίας, δηλαδή ἀντίθετα πρὸς τὴν φύση του, ἐπειδὴ ἡ κίνηση αὐτὴ σημαίνει ἓνα μετατόπισμα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση του, δὲν μπορεῖ πάντα νὰ μένη σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση.

Ἡ ἐπιχειρηματολογία ὅμως αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γενικευθῇ, δηλαδή δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναφερθῇ καὶ στὰ οὐράνια σώματα, γιατί ὁ ἴδιος λέει ὅτι αὐτὰ τὰ σώματα εἶναι ἀπαλλαγμένα ἀπὸ κάθε θνητὴ δυσχέρεια.⁵⁾

Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς, γιὰ νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὴν δυσκολία αὐτὴν τῆς ἀριστοτελικῆς ἐπιχειρηματολογίας, παρατηρεῖ, ὅτι τὰ οὐράνια σώματα δὲν κινοῦνται κατὰ τὴν φύση, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ μιὰ ἀνώτερη δύναμη.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ εἰπώθηκε γιὰ τὴν κίνηση τῆς ψυχῆς, τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε καὶ γιὰ τὴν στάση. Ἐκεῖ ὅπου ἀπὸ τὴν φύση κινεῖται ἡ ψυχὴ, ἐκεῖ πρέπει ἀπὸ τὴν φύση πάλι νὰ ἀναπαύεται,

5) Ἀπαθῆς (ὁ οὐρανός) πάσης θνητῆς δυσχερείας. Ἀριστ. Περὶ οὐρανοῦ, 284, α, 14.

καὶ ἐκεῖ ὅπου κινεῖται διὰ τῆς βίας, ἐκεῖ πρέπει ἐπίσης καὶ διὰ τῆς βίας νὰ κρατιέται σὲ στάση. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ψυχὴ θὰ ἀναπαύεται κατὰ τὴ φύση τῆς ἐκεῖ ὅπου καὶ κατὰ τὴ φύση τῆς ἀνήκει. Κάθε ἄλλο εἶδος ἡρεμίας, στάσης, ποὺ μπορεῖ νὰ τῆς ἀνήκει ἢ νὰ τῆς ἐπιβληθῇ, εἶναι βίαιο, δηλαδὴ βγάζει τὴ ψυχὴ ἔξω ἀπὸ τὸν τόπο ποὺ τῆς ἀνήκει. Ποιὲς κινήσεις ὅμως καὶ ποιὲς καταστάσεις ἀκινήσιας τῆς ψυχῆς πρέπει νὰ θεωρηθοῦν βίαιες, αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ εἰπῇ κανεὶς, καὶ ὅταν ἀκόμα βοηθηθῇ σ' αὐτὸ ἀπὸ ὅλη του τὴν φαντασία, γιατί ὅ,τι γίνεται πραγματικὰ μέσα στὴν ψυχὴ, δὲν εἶναι δυνατὸν μὲ κανένα τρόπο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς βίαια κίνηση ἢ ὡς βίαια στάση. Δὲν μπορεῖ κανεὶς οὔτε τὸ λογικὸ οὔτε τὸ μὴ λογικὸ μέσα στὴν ψυχὴ, δηλαδὴ οὔτε τὴ σκέψη οὔτε τὴν βούληση οὔτε τὴν αἴσθησις νὰ τὰ χαρακτηρίσῃ ὡς βίαια, γιατί, ὅπως εὐκόλα καταλαβαίνει κανεὶς, ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπὸ τὴ φύση συνδυασμένα μὲ τὴ ζωὴ τῆς ψυχῆς. Αὐτὰ εἶναι θεμελιακὲς προϋποθέσεις τῆς κανονικῆς ψυχικῆς μας ζωῆς.

Ἄνεξάρτητα ὅμως ἀπ' αὐτό, ὁ Ἀριστοτέλης φέρνει καὶ ἓνα ἄλλο ἀόμα ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς κίνησης τῆς ψυχῆς. "Ἄν ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ κινῆ τὸ σῶμα κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο, ὅτι δηλαδὴ αὐτὴ τὸ φέρνει πρὸς τὰ ἐκεῖ ὅπου ἡ ἴδια κινεῖται, σὰν νὰ ἦταν μέσα του καὶ νὰ ἦταν αὐτὴ καὶ διαφορετικὸ ἀπ' αὐτό, τότε εἶναι ἀνάγκη, τὸ σῶμα νὰ κάνη τὴν ἴδια κίνηση τῆς ψυχῆς καὶ ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος πάλι ἡ ψυχὴ νὰ κάνη τὴν ἴδια κίνηση μὲ τὸ σῶμα. Καὶ ἐπειδὴ τὸ σῶμα κινεῖται κατὰ τρόπο τοπικόν, θὰ ἦταν ἀνάγκη καὶ ἡ ψυχὴ νὰ κάνη αὐτὴν τὴν κίνηση, ἔτσι ὥστε ἡ ψυχὴ, σύμφωνα μὲ τὴν τοπικὴ κίνηση τοῦ σώματος, εἴτε στὴν ὁλότητά της εἴτε στὰ μέρη της πρέπει νὰ ἀλλάζῃ τόπο. Καὶ συγκεκριμένα στὴν ὁλότητά της, ἐφ' ὅσον αὐτὴ κινεῖ ὅλο τὸ σῶμα, στὰ μέρη της, ἐφ' ὅσον αὐτὴ κινεῖ ἓνα μέρος τοῦ σώματος. Καὶ ἂν τοῦτο γίνῃ δεχτό, τότε πρέπει κανεὶς νὰ προχωρήσῃ καὶ στὸ ἄτοπο συμπέρασμα, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι σὲ θέσις, νὰ ἀφίνη τὸ σῶμα καὶ πάλι νὰ ξαναγυρίσῃ σ' αὐτὸ καὶ ἔτσι θὰ φθάναμε στὸ πιδὸ ἄτοπο συμπέρασμα, ὅτι τὰ νεκρὰ «ζῶα» ἀνασταίνονται πάλι. Ἡ ἄτοπη αὐτὴ δυνατότητα ὑφίσταται, ἐφ' ὅσον δέχεται κανεὶς, ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖ τὸ σῶμα κατὰ τὴν ἀκόλουθον ἔννοιαν, ὅτι δηλαδὴ αὐτὴ τὸ κινεῖ μὲ τὴν ὠθητικὴν τῆς δύ-

ναμη, μὲ τὸν δικό της μοχλό, σὰν νὰ τὸ κινουῖσε μὲ καμιά μηχανικὴ κίνηση.

Αὐτὸ ὅμως τὸ ἐπιχείρημα ἔχει κῦρος, ἐφ' ὅσον κανεὶς δεχθῆ ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖ τὸ σῶμα ὀλωσδιόλου μηχανικά, καὶ ὅτι τὸ σῶμα μόνο του δὲν ἔχει καμιά ἱκανότητα νὰ ἐπιχειρῆ κινήσεις. Ἀπέναντι σ' αὐτὸ θὰ ἀπαντοῦσε ὁ Δημόκριτος, ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς ὄθησης ποὺ ἔχει ἡ ψυχὴ, πρέπει νὰ δεχθῆ κανεὶς καὶ μιὰ ὀρισμένη τάξη καὶ μιὰ ὀρισμένη σχέση τῶν ἀτόμων ποὺ μορφώνουν τὸ σῶμα. Ἀλλοιῶς εἶναι πάντως ἀδύνατο νὰ κινήθῃ τὸ σῶμα ἀπὸ τὴν ψυχὴ. Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ τάξη ἢ ἡ ἁρμονία αὐτῆ τῶν στοιχείων, ποὺ ἀποτελοῦνε τὸ σῶμα, διαλυθῆ, δὲν μπορεῖ πιά ἡ ψυχὴ νὰ κινή τὸ σῶμα καὶ φυσικά οὔτε μπορεῖ νὰ ξαναγυρίσει πιά σ' αὐτό. Τοῦτο εἶναι βέβαια λογικό. Μὲ αὐτὸ ὅμως θὰ παρουσιάζονταν γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς κίνησης τοῦ σώματος ἕνας δεύτερος παράγοντας, ὁ ὁποῖος στὴν ἀρχὴ δὲν εἶχε καθόλου μνημονευθῆ. Ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀρχῆς θὰ ἦταν αὐτὸς ἕνα ἐμπόδιο γιὰ νὰ συμπεράνωμε τὴν κίνηση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ σώματος, γιατί ὅλη ἡ ἐπιχειρηματολογία ξεκίνησε ἀπὸ αὐτό. Ἡ φράση τοῦ Ἀριστοτέλη «ἐπεὶ φαίνεται κινουῖσα τὸ σῶμα», δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ σώματος, ποὺ μᾶς εἶναι δοσμένη μέσα στὴν αἴσθηση, μέσα στὸ «φαίνεται», συνεπαίραναν καὶ τὴν κίνηση τῆς ψυχῆς καὶ ὅτι εἶναι αὐτὴ ποὺ κινεῖ τὸ σῶμα. Γενικὰ λοιπὸν μπορούμε νὰ εἰποῦμε, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμπεράνωμε τὴν κίνηση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ σώματος καὶ ὅτι δὲν μπορούμε νὰ ἀποδώσωμε τὴν κίνηση στὴν οὐσία τῆς ψυχῆς.

Ἄν ἡ ψυχὴ μπορούσε μόνη της νὰ κινήθῃ καὶ ἂν εἶχε τὴν κίνηση μέσα στὴν ἴδια τὴν οὐσία της, τότε θὰ ἦταν ὀλωσδιόλου ἀδύνατο νὰ κινεῖται αὐτὴ ἀπὸ κάτι ἄλλο. Αὐτὸ θὰ ἦταν ἀντιφατικὸ στὴν ἴδια τὴν οὐσία της, γιατί τότε δὲν θὰ ἦτανε κάτι ποὺ μόνο του κινεῖ πάντα τὸν ἑαυτό του. Ὅπως τὸ καθαυτὸ ἀγαθὸ δὲν μπορεῖ μέσῳ ἑνὸς ἄλλου νὰ γίνῃ ἀγαθό, ἄλλο τόσο δὲν μπορεῖ ἐκεῖνο ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτό του, ἢ ποὺ ἡ κίνηση εἶναι ἡ ἔννοια του καὶ ἡ οὐσία του, νὰ κινήθῃ ἀπὸ κάτι ἄλλο. Ἡ ψυχὴ ὅμως φαίνεται πὼς κινεῖται ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ πράγματα, δηλαδὴ φαίνεται πὼς ἡ κίνηση τῆς ἔρχεται ἀπὸ κάτι ἄλλο. Ἀπ' αὐτὸ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συμπεράνη πὼς δὲν εἶναι κάτι ποὺ

κινεῖ μόνο του τὸν ἑαυτό του. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ξεφύγη, παρὰ ἂν δεχθῆ, ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν κινεῖται κατὰ τὴν οὐσία της, ἀλλὰ «κατὰ συμβεβηκός». Ἡ ψυχὴ τίθεται σὲ κίνηση ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῆς αἰσθησης, ἐφ' ὅσον διεγείρεται ἀπ' αὐτὰ καὶ ἀπὸ τὶς κατὰ μέρος ἐποπτεῖες ἀνεβαίνει στὴ γνώση τοῦ γενικοῦ. Μ' αὐτὸ δὲν πρέπει βέβαια νὰ νομισθῆ, ὅτι τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα εἶναι τὰ αἷτια τῆς γνώσης ποὺ ἔχει ἡ ψυχὴ, ἀλλὰ ὅτι αὐτὰ εἶναι ἡ ἀφορρὴ γιὰ νὰ φθάσῃ ἡ ψυχὴ στὴ λογικότητά της. Ὅλα τὰ αἰσθητήρια εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθοῦν πηγές τῆς κίνησης τῆς ψυχῆς. Μ' αὐτὸ ὅμως ἡ ψυχὴ δὲν θὰ ἦτανε, κάτι ποὺ κινεῖ μόνο του τὸν ἑαυτό του.

Ἄλλὰ, καὶ ἂν δεχθοῦμε, ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖ μόνη της τὸν ἑαυτό της καὶ ἂν αὐτὸ ἐσήμαινε, ὅτι, ἐφ' ὅσον εἶναι ψυχὴ, μὲ τὴν κίνηση ἀλλάζει, θὰ φηάναμε μ' αὐτὸ στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ψυχὴ ἔτσι ἀφίνει τὴν ἴδια τὴν οὐσία της, γιατί ὅλα ὅσα κινουῦνται, ἐφ' ὅσον κινουῦνται, βγαίνουν ἔξω ἀπ' ἐκεῖνο ποὺ εἶναι. Ὡστε καὶ ἡ ψυχὴ, ἂν κινεῖται, ἐφ' ὅσον εἶναι ψυχὴ, καὶ ἐφ' ὅσον ἡ κίνηση ἀνήκει στὴν οὐσία της, θὰ βγαίνῃ μ' αὐτὸ ἔξω ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν οὐσία της καὶ μὲ τὴν κίνηση θὰ καταστρέφῃ τὴν ἴδια τὴν οὐσία της. Ἄν κάτι κινεῖται ὡς πρὸς τὴν οὐσία του, ἢ ἂν ἡ κίνηση ἀφορᾷ τὴν ἴδια του τὴν οὐσία, ἐπειδὴ ἡ κίνησις εἶναι ἀλλαγὴ, τότε θὰ καταστρέφεται τοῦτο ὡς πρὸς τὴν οὐσία του. Ὡστε δὲν μπορεῖ κανεὶς οὔτε νὰ εἰπῆ, ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖται, γιατί μ' αὐτὸ θὰ κατάστρεφε τὴν ἴδια τὴν οὐσία της. Τοῦτο, ποὺ εἶναι ἓνα συμπέρασμα ἀναγκαῖο, εἶναι δυνατόν ν' ἀποκλεισθῆ, μόνον ἂν ἡ ψυχὴ κινεῖται «κατὰ συμβεβηκός»· τότε ὅμως ἡ ψυχὴ δὲν θὰ ἦταν κάτι ποὺ μόνο του κινεῖ τὸν ἑαυτό του, γιατί ἡ αὐτοκινησία θὰ ἔπρεπε νὰ πηγάζῃ μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς, πρῶγμα ποὺ ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ. Ἄν ἡ ψυχὴ κινεῖται «κατὰ συμβεβηκός», δηλαδὴ κατὰ ποσότητα ἢ κατὰ ποιότητα, ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ, αὐτὴ καθ' αὐτήν, δὲν εἶναι οὔτε ποσότητα οὔτε ποιότητα, τότε δὲν θὰ ἦταν κάτι ποὺ κινεῖ μόνο του τὸν ἑαυτό του ὡς πρὸς τὴν οὐσία του.

Τὴν κύρια κριτικὴ του ὅμως ἀσκεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Πλάτωνα, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει μαζὶ μὲ τὸν Δημόκριτο. Ὅπως ὁ Δημόκριτος ἐδέχονταν, ὅτι ἡ ψυχὴ, δηλαδὴ τὰ ἀμέριστα σφαιρίδια, ἐπειδὴ δὲν γνωρίζουν ἀπὸ φυσικοῦ των καμμιὰ ἀνάπαυλα στὴ κίνησίν των, μ'

αὐτὸ συμπαράσφουρουν σὲ κίνηση καὶ τὸ σῶμα, ὅπου μέσα του ὑπάρχουν ὡς ξένα σωματία, ὅμοια δέχεται καὶ ὁ Πλάτων στὸν «Τίμαιο», κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅτι ἡ ψυχὴ, ἀφοῦ κινεῖται καὶ ἀφοῦ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὸ σῶμα, κινεῖ καὶ τὸ ἴδιο τὸ σῶμα. Ἀπὸ τὴν φρασεολογία ὅμως τοῦ Ἀριστοτέλη προκύπτει ὀλωσδιόλου καθαρά, ὅτι ὁ Πλάτων ἀντιλαμβάνονταν τὴν σχέση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα ἀλλοιότικα ἀπὸ τὸν Δημόκριτο, γιατί στὸν Πλάτωνα, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, πρόκειται γιὰ ἓνα «συμπεπλέχθαι» τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα, ἐνῶ στὸν Δημόκριτο γιὰ ἓνα «συνεφέλκειν» μὲ τὸν πρῶτο ὄρο ἐκφράζεται ἡ μὴ - μηχανική, ἐνῶ μὲ τὸν δεύτερο ἡ μηχανική σχέση.

Στὸν Δημόκριτο ἡ ψυχὴ, ἢ καλύτερα τὰ ἀμέριστα σωματία μέσα στὸ σῶμα, εἶναι σὰν μέσα σ' ἓνα πιθάρι καὶ μόνον μηχανικὰ αἷτια δὲν τὴν ἀφίνουεν νὰ βγῆ ἔξω. Πρέπει ὅμως ἤδη ἔδῳ νὰ εἰπωθῆ, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀδικεῖ τὸν Πλάτωνα, καθ' ὅσον γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς θεωρίας τῆς ψυχῆς στὸν Πλάτωνα στηρίζεται ἀποκλειστικὰ στὸν «Τίμαιο», δηλαδή σ' ἓνα ἔργο τοῦ Πλάτωνος, πού ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων τὸ χαρακτηρίζει «ὡς εἰκότα μῦθον». Ἀδικεῖ κανεὶς πάντα τὸν Πλάτωνα, ὅταν φέρνει ἐναντίον τῶν μυθικῶν του διαλόγων διαλεκτικὰ ἐπιχειρήματα. Ὅπως ἀναφέραμε πρὶν, ἡ δημιουργία τῆς ψυχῆς στὸν Πλάτωνα γίνεται κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. Ὁ θεὸς παίρνει τὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔγιναν ὅλα, δηλαδή τὴν οὐσία, τὴν ταυτότητα καὶ τὴν ἑτερότητα, καὶ ἀπὸ τὸν συγκερασμὸ τους σχηματίζει μιὰ εὐθεῖα γραμμὴ, τὴν ὁποῖαν ὕστερα χωρίζει σὲ ἀρμονικοὺς ἀριθμοὺς, δηλαδή σὲ τέτοιους ἀριθμοὺς, πού ἔχουν τὴν ἱκανότητα γιὰ μιὰ γεωμετρική, ἀρμονική καὶ ἀριθμητική ἀναλογία. Ἡ αἷτία πού γίνεται τοῦτο εἶναι, ὅτι ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ ἔχη μέσα της μιὰ ἀρμονία καὶ νὰ μπορῆ, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀνθρώπινη ψυχὴ, νὰ δημιουργῆ μιὰ ἀρμονία ἀνάμεσα στὸν «θυμὸν» καὶ στὸ «ἐπιθυμητικὸν» καὶ ταυτοχρόνως νὰ μπορῆ νὰ γνωρίζη τὴν ἀρμονία τοῦ σύμπαντος καὶ τέλος νὰ νοιώθῃ κάθε ἀρμονία. Ἐφ' ὅσον πάλι εἶναι γενική ψυχὴ, ψυχὴ τοῦ κόσμου, νὰ μπορῆ νὰ κινῆ ἀρμονικὰ τὸν ἑαυτὸ της καὶ ὅλα τὰλλα. Ἐπειτα ὁ δημιουργὸς ἐδίχασε τὴν εὐθεῖα αὐτὴ γραμμὴ σὲ δυὸ εὐθεῖες καί, ἀφοῦ τις ἔβαλε τὴν μιὰ ἐπάνω σιτὴν ἄλλη ὥστε νὰ σχηματισθῆ ἓνα Χ, ἔκαμψε τὴν κάθε μιὰ ὥστε νὰ γίνῃ ἀπὸ τὴν κάθε μιὰ ἓνας κύκλος. Καὶ στοὺς δυὸ

κύκλους ἔδωκε τότε τὴν κυκλικὴ κίνηση πού στρέφεται πάντα κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ μέσα στὸν ἴδιο χῶρο. Τὸν ἓνα ὅμως ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς κύκλους τὸν ἔβαλε ἀπ' ἔξω, τὸν ἄλλο ἀπὸ μέσα. Στὴν πρώτη κίνηση ἔδωκε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴν φύση τῆς ταυτότητας, τὴν ὠνόμασε δηλαδή «τὴν αὐτὴν». Τὴν ἄλλη τὴν ὠνόμασε σύμφωνα μὲ τὴν οὐσία τῆς ἑτερότητας, τὴν εἶπε δηλαδή «ἑτέραν». Τὸν κύκλο μὲ τὴν ταυτότητα τὸν ἔκαμε νὰ κινῆται πρὸς τὰ δεξιὰ, τὸν κύκλο μὲ τὴν ἑτερότητα νὰ κινῆται πρὸς τὸ ἀντίθετο μέρος, δηλαδή πρὸς τὰ ἀριστερά· τὴν κυριαρχία ὅμως τὴν ἔδωκε στὸν κύκλο τοῦ ταυτοῦ καὶ ὁμοίου, καὶ μόνον αὐτὸν τὸν ἄφησε ἀδιαίρετο. Τὸν ἔσωτερικὸ ὅμως κύκλο τὸν ἔχώρισε ἔξι φορές σὲ ἑπτὰ ἄνισους κύκλους, τὸν καθέναν κατὰ τὰ διπλᾶ καὶ τριπλᾶ διαστήματα, πού εἶναι τρία ἀπὸ τὸ καθένα ἀνὰ τὰ δύο εἶδη, καὶ ἐπρόσταζε τοὺς κύκλους νὰ κινῶνται ὁ καθένας σ' ἀντίθετη ἀπὸ τὸν ἄλλον κατεύθυνση. Ὅ,τι ὅμως ἀφορᾷ τὴν ταχύτητά των ἔδωκε στοὺς τρεῖς κύκλους τὴν ἴδια ταχύτητα, στοὺς τέσσερους ἄλλους ὅμως ἔδωκε ἄνισες κινήσεις ἀναμεταξύ των, ὅμως κατὰ μιὰ ὁρισμένη ἀναλογία.⁶⁾

Αὐτὸς εἶναι ὁ πλατωνικὸς μῦθος γιὰ τὴν δημιουργία τῆς ψυχῆς, ὅπου βέβαια πρέπει κανεὶς νὰ ζητήσῃ ἓνα νόημα. Τὸ νόημα τοῦ μύθου εἶναι περίπου τὸ ἀκόλουθο. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ σύμπαντος. Ὁ κόσμος, τὸ σύμπαν, εἶναι ἓνα ζωντανὸ ὄν, «ζῶον», τὸ ὁποῖον ἔχει ψυχὴ καὶ νοῦν. Γιὰ νὰ δείξῃ, τόσο τὸ ἓνα ὅσο καὶ τὸ ἄλλο, δηλαδή γιὰ νὰ φανερώσῃ ἔποπτικᾶ τόσο τὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς ὅσο καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς νόησης τῆς ψυχῆς, ὁ Πλάτων χρησιμοποιεῖ στὸν «Τίμαιο», σύμφωνα μὲ τὴ πλαστικὴ καὶ μυθικὴ του κλίση, τὰ πυθαγόρεια σύμβολα. Ὡς πρὸς αὐτὸ τοῦ ἦταν πολὺ πρόσφορα ἡ εὐθεῖα γραμμὴ καὶ ὁ κύκλος. Ὁ κύκλος ἔγινε ἔτσι γιὰ τὸν Πλάτωνα τὸ σύμβολο γιὰ τὴν νόηση τῆς ψυχῆς, γιατί ὁ κύκλος εἶναι πάντα στὸν ἑαυτό του γυρισμένος, ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ γυρίζει πάντα πάλι στὸν ἑαυτό του. Ὅμοια πραγματώνεται καὶ ἡ νόηση, γιατί καὶ αὐτὴ γυρίζει στὸν ἑαυτό της καὶ θεωρεῖ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό της. Ἀντίθετα ἡ ζωὴ, ἡ ζωτικότητα, ἔχει, ἄς ποῦμε ἔτσι, μία «πρόοδον», πάει ἀπὸ τὸ ἓνα σημεῖο στὸ ἄλλο

6) Πλάτωνος, Τίμαιος, 36, C. D.

καὶ ἔχει ἀρχὴ καὶ τέλος, ὅπως ἡ εὐθεῖα γραμμὴ. Μ' αὐτὸ ὁ Πλάτων θέλει νὰ ὑποδηλώσῃ τὴν διπλῆ ἀποψη τῆς ζωῆς, δηλαδὴ τὸν νοητικὸ καὶ τὸν ζωϊκὸ τῆς χαραχτῆρα.

Τὴν ἴδια ἔννοια ἔχουν βέβαια καὶ οἱ δύο κύκλοι, γιατί οἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς εἶναι δύο εἰδῶν, ἡ μία ὀδηγεῖ τὴν ψυχὴ πρὸς τὰ ἑπάνω, ἡ ἄλλη, ἐφ' ὅσον μ' αὐτὴν συνδέεται ἡ γένεση τῆς ζωῆς, σέρνει τὴν ψυχὴ πρὸς τὰ κάτω, ὅπως τὸ δείχνει καὶ ὁ «Φαῖδρος» μὲ ἄλλα σύμβολα. Ἐδῶ εἶναι τὰ δύο ἄλογα, ποὺ θέλουν νὰ ὀδηγήσουν τὴν ψυχὴ σὲ δύο διαφορετικοὺς σκοπούς. Τὸ καλὸ ἄλλογο θέλει νὰ ὀδηγήσῃ τὴν ψυχὴ πρὸς τὰ ἑπάνω, ὅπου τὸ διευθύνει ὁ νοῦς· ἀντίθετα τὸ κακὸ θέλει νὰ τὴν παραπλανήσῃ πρὸς τὰ κάτω, γιατί αὐτὸ λαχταράει τὴν ἡδονή καὶ τὴ γέννα μέσα στὴν ἡδονή. Ὁ ἐξωτερικὸς κύκλος εἶναι στὸν «Τίμαιο» τὸ σύμβολο τῆς νοητικῆς δυνάμεις. Ὁ ἐσωτερικὸς ἀντίθετα τὸ σύμβολο τῆς γεννητικῆς δυνάμεις τῆς ψυχῆς. Ταυτόχρονα οἱ κύκλοι σημαίνουν τὶς κινήσεις τῶν οὐρανίων σωμάτων, γιατί οἱ κινήσεις αὐτὲς ἔχουν γιὰ τὸν Πλάτωνα τὴν αἰτία τους μέσα στὴν ἴδια τὴν ψυχὴ. Καὶ ὁ ἐξωτερικὸς κύκλος ὑποδηλώνει καὶ τὴν κίνηση τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὸν Πλάτωνα, κινοῦνται γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονά των καὶ ἔτσι πραγματοποιοῦν τὴν κίνηση τῆς νόησης, ἐνῶ οἱ ἑπτὰ ἐσωτερικοὶ κύκλοι ὑποδηλώνουν τὶς κινήσεις τῶν ἑπτὰ πλανητῶν, οἱ ὁποῖοι ἔχουν διαφορετικὲς κινήσεις.

Ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινάει ἐδῶ ἀπὸ τὴν παραδοχὴ, ὅτι ὁ πλατωνικὸς μῦθος γιὰ τὴν ψυχὴ ὁμιλεῖ γι' αὐτὴν ὡς γιὰ ἓνα μέγεθος ἢ μάλιστα ὡς γιὰ μιὰ χωρικότητα καὶ κατευθύνει τὰ ἐπιχειρήματά του ἐναντίον αὐτῆς τῆς γνώμης. Νὰ θέλῃ ὅμως κανεὶς νὰ θεωρήσῃ τὴν ψυχὴ στὸν Πλάτωνα ὡς μέγεθος ἢ ὡς κάτι χωρικό, τοῦτο θὰ ἐσήμαινε ὅτι παρερμηνεύει ὅλη τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὰ θεμέλιά της. Τὸ μυθικὸ φόρεμα τῆς γλώσσας δὲν πρέπει νὰ μᾶς παρασύρῃ σ' αὐτό. Ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς εἶναι κατὰ τὸν Πλάτωνα κάτι ὅπως διόλου διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ μεγέθους καὶ τῆς χωρικότητας. Ἡ ψυχὴ εἶναι συγγενικὴ κατ' οὐσίαν μὲ τὶς ιδέες. Καὶ γιὰ τοῦτο τότε μονάχα μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλάβῃ τὴ φύση της, ὅταν στραφῇ στὴ γνώση τῆς ἴδιας τῆς ιδέας. Ἡ ψυχὴ εἶναι, κατὰ τὴ φύση της, χωρὶς ἀρχὴ καὶ χωρὶς τέλος, δηλαδὴ ἐλεύθερη ἀπὸ κάθε ποικιλία, ἀνισότητα καὶ συν-

θειότητα. Στὸν «Φαίδωνα» λέγεται, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ὁμοιότατη μὲ τὸ θεῖο, τὸ ἀθάνατο, τὸ νοητό, τὸ καλό, τὸ ἀδιάλυτο καὶ μὲ τὸ πάντα ἀναλλοίωτο.⁷⁾

Τὸ γεγονός, ὅτι στὸν «Τίμαιο» γίνεται λόγος γιὰ τὴ γένεση τῆς ψυχῆς μὲ τὴ βοήθεια μαθηματικῶν συμβόλων, δηλαδή ὅτι ὀνομάζεται ἐκεῖ ἡ ψυχὴ εὐθεῖα γραμμὴ ἢ κύκλος, δὲν πρέπει νὰ μᾶς παρασύρη, νὰ θεωρήσωμε τὴν ψυχὴ ὡς μέγεθος ἢ χωρικότητα. Τουναντίον, ὅτι ὁ Πλάτων ὁμιλεῖ μυθικὰ γιὰ τὴν ψυχὴ, τοῦτο ἀκριβῶς πρέπει νὰ τὸ πάρωμε ὡς προειδοποίηση. Ἄν ὅμως δεχθοῦμε πῶς ἡ ψυχὴ εἶναι μέγεθος ἢ χωρικότητα, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι τοῦτο τὸ δέχεται ὁ «Τίμαιος», τότε δὲν εἶναι βέβαια δυνατόν νὰ καταλάβη κανεὶς, πῶς, παρ' ὅλο τοῦτο, μπορεῖ νὰ τῆς ἀποδοθῇ ἡ νόηση. Γιατὶ ἡ νόηση εἶναι ὡς πρὸς τὴν οὐσία τῆς ἐνιαίας, συνεχῆς καὶ πραγματώνει μιὰ κυκλικὴ κίνηση, δηλαδή δὲν ἀφίνει αὐτὴ τὸν ἑαυτὸ τῆς, εἶναι πάντα μέσα στὸν αὐτὸ τῆς. Ἡ ἐνότητα καὶ ἡ συνέχεια τούτῃ τῆς νόησης εἶναι δυνατὴ μόνον μὲ τὸ ὅτι ἡ νόηση ὡς πρὸς τὴν οὐσία τῆς εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ μὲ τὸ νοούμενο. Τὸ νοούμενο πάλι συνίσταται σὲ μιὰ ἰδιότυπη συνέχεια καὶ ἐνότητα. Ἡ οὐσία του ἔγκειται σὲ τοῦτο, ὅτι αὐτό, ὅπως καὶ ὁ ἀριθμὸς, προχωρεῖ ἀπὸ τὸ ἓνα μέλος στὸ ἄλλο μὲ ἀναγκαιότητα καὶ μ' αὐτὸ κρατᾷ τὴν καθαρότητά του καὶ τὴν ἐνότητά του. Ἡ ἐνέργεια τῆς νόησης δὲν γυρίζει πρὸς τὰ ἔξω, ἀλλὰ πρὸς τὰ μέσα, καὶ ὅταν ἡ νόηση θεάζεται τὸ νοούμενο, θεωρεῖ καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τῆς, γίνεται ἡ ἴδια τὸ πλήρωμα τῶν ἰδεῶν. Καὶ μ' αὐτὸ διατηρεῖ τὴν ἀπόλυτὴν συνέχειαν καὶ ἐνότητά τῆς. Τουναντίον τὸ χωρικὸ εἶναι στὴν συνέχειά του ἄπειρα μερικὸ. Γιὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ ἡ νόηση νὰ εἶναι συνεχῆς κατὰ τὴν ἐννοια πού εἶναι ἡ χωρικότητα, ἀλλὰ ὅπως ὁ ἀριθμὸς. Τότε μόνον νοιώθει κανεὶς τὴν οὐσία τῆς νόησης, ὅταν τὴν θεωρήσῃ ὡς κάτι ὀλωσδιόλου ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ χωρικὸ καὶ χωρὶς τὴν δυνατότητα τοῦ μερισμοῦ. Γιατὶ πῶς μπορεῖ, ἔτσι ρωτᾷ ὁ Ἀριστοτέλης πολὺ ὀρθά, ἡ νόηση νὰ καταλάβῃ, δηλαδή νὰ πραγματώσῃ τὴν καθ'αυτὸ τῆς ἐνέργεια, ἂν εἶναι μέγεθος ἢ χωρικότητα; Νόηση εἶναι ἐκεῖνο πού δὲν μερίζεται καὶ πού δὲν ἀφίνει τὴν οὐσία του καὶ τὸν

7) Πλάτωνος, Φαίδων, 80, Β, ὁμοιότατον εἶνε ψυχὴν.

ἑαυτό του. Ὡστε ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης συγκρίνει ἐδῶ τὴ νόηση, ὡς πρὸς τὴν συνέχεια καὶ τὴν ἐνότητά της, μὲ τὸν ἀριθμό.

Ἄς παραδεχθοῦμε ὅμως τὴν ἄτοπη δυνατότητα, ὅτι ἡ νόηση συνίσταται στὴ χωρικότητα καὶ ὅτι εἶναι μέγεθος. Πῶς θὰ νοοῦσε τότε ἡ μήπως μὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ μέρη της; Ἄν δεχθοῦμε, ὅτι ἡ νόηση εἶναι π.χ. ἓνας κύκλος, ὁ ὁποῖος κινεῖται ἀδιάκοπα, καὶ μὲ τὴν κίνηση τούτη θίγει τίς σκέψεις, τότε εἶναι δυνατόν νὰ σκέπτεται ἢ μὲ ἓνα μέρος ἢ μὲ ἓνα σημεῖο τῆς κίνησής του. Ἄν λοιπὸν σκέπτεται μὲ ἓνα σημεῖο τῆς κίνησής του, τότε εἶναι ὅλα τὰ ἄλλα σημεῖα περιττά. Τότε θὰ ἦταν καὶ ἡ κυκλικὴ του κίνηση ἢ καὶ τὸ μέγεθός του ἀδύνατα. Ἄν ἡ νόηση δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ σύλληψη ἀπὸ σκέψεις καὶ ἂν τὸ ἓνα σημεῖο τῆς κίνησής της ἀρκεῖ γιὰ νὰ συλλάβῃ σκέψεις, τότε θὰ ἦταν τὸ μέγεθος ὀλωσδιόλου ἄχρηστο. Ἄν ὅμως πάλι ἡ νόηση δὲν σκέπτεται μὲ ἓνα, ἀλλὰ μὲ περισσότερα σημεῖα τῆς κυκλικῆς της κίνησης, τότε γεννιέται τὸ ἐρώτημα, μὲ πόσα σημεῖα σκέπτεται καὶ γιὰ τί μὲ τόσα καὶ ὄχι μὲ περισσότερα; Τὰ ἄλλα ὅμως θὰ ἦταν τότε περιττά. Ἄν ὅμως πάλι σκέπτεται μὲ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς κυκλικῆς κίνησής της, τότε θὰ σκέπτεται ἢ μὲ κάθε σημεῖο ὅλες τίς σκέψεις μαζί ἢ μὲ ἓνα, ὁποῦ μὲ τοῦτο τὸ ὀλωσδιόλου ὠρισμένο σημεῖο τῆς κίνησής της τούτη τὴν ὠρισμένη σκέψη καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἄν λοιπὸν ἡ νόηση σκέπτεται μὲ κάθε σημεῖο τῆς κίνησής της ὅλα μαζί, τότε, ἐπειδὴ τὰ σημεῖα εἶναι ἄπειρα, θὰ σκέπτεται συχνὰ ἢ ἄπειρα τὴν ἴδια σκέψη καὶ δὲν θὰ φθάνῃ ποτὲ στὸ σκοπὸ της. Ἡ νόηση θὰ ἦταν τότε μιὰ ἀπέλπιδη προσπάθεια, δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ συλλάβῃ τὸν ἑαυτό της στὴν ἐνότητά της. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν θὰ ἔφθανε ποτὲ σὲ κείνο πού πραγματικὰ εἶναι ἡ σκέψη, σὲ ὀλοκληρωτικὴ δηλαδή σύλληψη.

Τὸ ἴδιο θὰ ἴσχυε, ἂν ἐδεχόμαστε, ὅτι ἡ νόηση θίγει μὲ κάθε μέρος τῆς κυκλικῆς της κίνησης τίς σκέψεις ἢ ὅτι ὀλόκληρη ἡ κυκλικὴ κίνηση εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ νὰ σκεφθῇ κάτι ἡ νόηση. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ νόηση δὲν θὰ ἔφθανε ποτὲ στὸ τέλος της, στὴ δεύτερη δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ καταλάβῃ γιὰ τί τὸ ἄγγισμα μέσῳ τῶν μερῶν εἶναι ἀπαραίτητο, ἀφοῦ γιὰ νὰ συλλάβῃ ἡ νόηση μιὰ σκέψη εἶναι ἀναγκαῖα ὀλόκληρη ἡ κυκλικὴ κίνηση. Θὰ ἦταν λοιπὸν ἀνάγκη γιὰ νὰ σκεφθῇ ἡ νόηση, νὰ θίξῃ ὅλες τίς σκέψεις, καὶ ἐπειδὴ οἱ σκέ-

ψεις είναι άπειρες, θά ήταν τοῦτο ἀδύνατο. Ὡστε ἔτσι θά ήταν ἡ νόηση κάτι ἀδύνατο. Καί ἐπειδή οὔτε ἀπό τὰ μέρη πρὸς τὸ ὄλο οὔτε ἀπό τὸ ὄλο πρὸς τὰ μέρη ὑπάρχει δρόμος, ἡ νόηση δὲν θά ήταν ποτὲ σὲ θέση νὰ συλλάβῃ τὸ ὄλο, οὔτε πάλι ἀπὸ τὸ ὄλο νὰ καταλάβῃ τὰ μέρη.

Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἄτοπα καταλήγομε, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ἂν δεχθοῦμε, ὅτι ἡ νόηση εἶναι ἓνας πραγματικὸς κύκλος, «τὸν κύκλον τοῦτον»,⁸⁾ ὁ ὁποῖος κινεῖται. Ὅτι λοιπὸν ὁ «Γίμαιος» δέχεται τὴ νόηση ὡς ἓνα κινούμενο πραγματικὸ κύκλο, σ' αὐτὸ ἐπιμένει ὅπωςδήποτε ὁ Ἀριστοτέλης. Αὐτὸν τὸν κύκλο ποὺ κινεῖται, λέγει ὁ Φιλόπονος, πρέπει ὁ Ἀριστοτέλης νὰ τὸν δεχθῆ ὡς πραγματικό, δηλαδή ὡς αἰσθητὸ κύκλο, γιατί ὁ μὴ πραγματικός, ὁ γενικός, ἢ ἡ ἔννοια τοῦ κύκλου, δὲν κινεῖται μὲ κανένα τρόπο. Καί ἐπειδή ὁ κύκλος ἔχει τὴν ἴδια σχέση μὲ τὴν κίνησή του ποὺ ἔχει ἡ νόηση μὲ τὴν ἐνέργειά της, γιατί καὶ τὰ δύο εἶναι κινήσεις, πρέπει συνεπῶς ὁ κύκλος νὰ ἔχῃ τὴν ἴδια σχέση μὲ τὴν νόηση. Καί ἂν ἡ κίνηση τοῦ κύκλου εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν ἐνέργεια τῆς νόησης, τότε πρέπει ὁ κύκλος νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα μὲ τὴν νόηση. Καί ἐπειδή ἡ κυκλικὴ κίνηση ἀνήκει σὲ ἓναν αἰσθητὸ κύκλο, πρέπει καὶ ἡ νόηση νὰ παριστάνῃ ἓναν αἰσθητὸ κύκλο.

Ποιὸ θά ήταν ὅμως τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς νόησης; Σύμφωνα μὲ ὅσα ἔχομε εἰπεῖ πρέπει ἡ νόηση αὐτὴ νὰ βρίσκεται σὲ αἰώνια κίνηση, ὥστε πρέπει καὶ τὸ περιεχόμενό της νὰ τὸ θεωρήσωμε ὡς κάτι ποὺ αἰώνια κινεῖται, δηλαδή τὸ περιεχόμενό της δὲν θά ἐγίνονταν ποτὲ ἔννοια, ἀλλὰ θά σκορπίζονταν πάντα μέσα σὲ μιὰ ροὴ ποὺ δὲν ἔχει καμμιά ἔννοια. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν θά ήταν αὐτὴ πραγματικὴ νόηση. Γιατί ἡ πραγματικὴ νόηση, εἴτε πραχτικὴ εἴτε θεωρητικὴ εἶναι, εἶναι ὠρισμένη, δηλαδή μέσα σὲ ὅρια. Ἔτσι ἡ πραχτικὴ νόηση εἶναι ὠρισμένη κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο, ὅτι ξεκινάει ἀπὸ τὸ σκοπὸ τῆς πράξης καὶ γυρίζει στὴν ἀρχὴ τῆς πράξης. Ἐννοια καὶ πράξη ἐξαρτῶνται τόσο ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὥστε ἡ ἔννοια εἶναι ἡ νοητὴ ἀρχὴ τῆς πράξης καὶ ἡ πράξη ἡ πραχτικὴ ἀρχὴ τῆς ἔννοιαις. Ἡ θεωρητικὴ σκέψη εἶναι ἐπίσης καθωρισμένη, δηλαδή μέσα σὲ ὅρια, γιατί ἀρχίζει

8) Περὶ ψυχῆς, 407, α, 20.

ἀμέσως μὲ ἔννοιες καὶ μὲ κάθε ἔννοια συλλαμβάνει κάτι ὁρισμένο. Καὶ ἐκεῖ ὅπου ἡ σκέψη εἶναι ἀποδεικτική, ἔχει ἀρχὴ καὶ τέλος, δηλαδὴ κινεῖται μέσα σὲ ὅρια. Μὲ ἄλλα λόγια ξεκινᾷ ἀπὸ θέσεις, προτάσεις, καὶ μὲ τὸν συλλογισμό φθάνει σὲ συμπεράσματα. Ὡστε δὲν ὑπάρχει οὔτε ἔννοια, οὔτε ἀπόδειξη ποὺ νὰ μὴν ἔχουνε τέλος. Τοῦτο θὰ ἦταν κάτι ἀντίθετο στὴν οὐσία τῆς νόησης. Μιὰ ἔννοια χωρὶς τέλος, δηλαδὴ χωρὶς ὅρια, δὲν εἶναι ἔννοια. Καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀπόδειξη. Οὔτε πρὸς τὸ μέρος τῶν προτάσεων οὔτε πρὸς τὸ μέρος τῶν συμπερασμάτων ὑπάρχει ἀπειρος δρόμος. Ἄν ἦταν δυνατὸ τὸ ἀντίθετο, τότε τοῦτο θὰ ἦταν ἀναίρεση κάθε γνώσης, ὅπως καὶ πράγματι θὰ συμβῆ ἂν ταυτίσωμε τὴ νόηση μὲ τὴν κίνηση τοῦ κύκλου. Κι' ἐπειδὴ ἡ κίνηση τοῦ κύκλου θὰ εἶναι πάντα ἡ ἴδια, θὰ πρέπει κανεὶς πάντα νὰ σκέπτεται τὸ ἴδιο, ἢ, καλύτερα, θὰ πρέπει νὰ κάνη ἄσκοπα τὸν ἴδιο κόπο, γιὰτὶ μιὰ σκέψη δὲν θὰ μπορέση κανεὶς ποτὲ ἔτσι νὰ συλλάβῃ.

Καὶ ἂν τὴ ζήτηση τῆς γνώσης εἶναι δυνατὸν νὰ τὴν χαρακτηρίσωμε ὅμοια μὲ τὴν κίνηση, γιὰτὶ ἐκεῖνος, ποὺ ζητεῖ καὶ ρωτᾷ βρῖσκεται πραγματικὰ σὲ κίνηση καὶ σὲ ἀνησυχία, τὴ νόηση ὅμως τὴν ἴδια, τὴ γνώση τὴν ἴδια, πρέπει πρὸς πολὺ νὰ τὴν παρομοιάσωμε μὲ μιὰ ἡσυχὴ ἐμμονὴ καὶ μὲ μιὰ ἡρεμία παρὰ μὲ μιὰ κίνηση. Ὄταν πρὸς ἔχομε τὴν γνώση ποὺ ζητᾷμε, τότε εἴμαστε ἡσυχιοὶ· γι' αὐτὸ φαίνεται ὅτι καὶ ἡ γνώση ὠνομάσθηκε «ἐπιστήμη», γιὰτὶ φέρνει τὴν ψυχὴ σὲ σιῆση.⁹⁾ Καὶ ἡ ἀπόδειξη φέρνει στὴν ψυχὴ ἡσυχία· ὥστε καὶ σ' αὐτὴ τὴ περίπτωσι δὲν μπορούμε νὰ μιλήσωμε γιὰ κυκλικὴ κίνηση. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ κίνηση εἶναι κάτι ἀντίθετο στὴ φύση τῆς ψυχῆς, ἂν ἐδεχόμεστε ὅτι κινεῖται, θὰ τῆς ἀφαιρούσαμε τὴν εὐδαιμονία της, ἡ ὁποία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πλάτωνα θεωρεῖται ὡς δεδομένη στὴν ψυχὴ. Ἐτσι ἐπιχειρηματολογεῖ πρὸς πέρα ὁ Ἀριστοτέλης. Κάθε κίνηση τῆς ψυχῆς, ἐπειδὴ θὰ τῆς ἦταν κάτι ἀφύσικο, θὰ τῆς κατάστρεφε τὴν εὐδαιμονία της. Ὅτι δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε μόχθο, τοῦτο δὲν μπορεί νὰ εἶναι «μακάριον». Ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου ὅμως πρέπει, κατὰ τὸν Πλάτωνα, νὰ εἶναι «εὐδαίμων θεός».¹⁰⁾ Καὶ πῶς μπορούμε, ἔτσι ρωτᾷ ὁ

9) Ἀριστοτέλους, Προβλημάτων, 14, 956, β, 40. Ὅτι τὴν ψυχὴν ἴσθησιν.

10) Πλάτωνος, Τίμαιος, 34, Ο.

'Αριστοτέλης, νὰ μιλάμε γιὰ εὐδαιμονία, ἂν ἡ ψυχὴ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὸ σῶμα καὶ δὲν ἔχει καμμιά δυνατότητα νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπ' αὐτό; Καὶ ἂν δεχθοῦμε, ὅτι εἶναι συνυφασμένη μὲ τὸ σῶμα γιὰ νὰ μπορῇ μὲ τὴ δύναμη της νὰ κινῇ ὅλον τὸν οὐρανό, τοῦτο δὲν θὰ τῆς εἶναι κάτι χωρὶς μόχθο, καὶ συνεπῶς δὲν θὰ ἦταν «εὐδαίμων». Ὁ Πλάτων ὁ ἴδιος ἀξίωσε κατὰ τρόπο ἐορταστικὸ τὸν χωρισμὸ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα, ἀκριβῶς γιὰ τὴν ψυχὴ νὰ εἶναι μοναχὴ της γιὰ τὴ ζωὴ μέσα στὸ σῶμα τῆς εἶναι κάτι «ἐπίπονον».¹¹⁾ Καὶ ἐδῶ, δηλαδὴ στὸν «Τίμαιο», ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου φαίνεται πὼς ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ ἀπελευθερωθῇ ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ὅμως πρέπει νὰ ἔχη τὴν εὐδαιμονία της.

Ἄν λοιπόν, ὅπως καταδείχθηκε, ἡ κυκλικὴ κίνηση δὲν ἀρμόζει στὴν οὐσία τῆς ψυχῆς, τότε μένει καὶ ἡ κυκλικὴ κίνηση τοῦ οὐρανοῦ κατὰ βάθος ἀνεξήγητη. Γιατί, ἐπειδὴ ἡ κίνηση ἡ κυκλικὴ τοῦ οὐρανοῦ ἔπρεπε νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κυκλικῆς κίνησης τῆς ψυχῆς καὶ ἐπειδὴ ἡ δεύτερη εἶναι ἀδύνατη, μένει καὶ ἡ πρώτη, αὕτη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ 'Αριστοτέλη, ἀνεξήγητη ἀπὸ τοὺς Πλατωνικούς. Οὔτε μπορεῖ τὸ σωματικὸ νὰ εἶναι ἡ αἰτία τῆς κυκλικῆς κίνησης, ἐπειδὴ κατὰ τοὺς Πλατωνικούς ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ αἰτία κάθε κίνησης. Οὔτε καὶ λέγεται τοῦτο στὸν «Τίμαιο», γιὰ τὴν ἀκριβῶς ἡ κυκλικὴ κίνηση εἶναι ἐκείνη πὺ ἀρμόζει στὸν οὐρανὸ καὶ ὄχι καμμιά ἄλλη. Ἔτσι μένομε σὲ ἀγνοία καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν *causa movens* καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν *causa finalis* τῆς κίνησης τοῦ οὐρανοῦ.

Στὸ τέλος ὁ 'Αριστοτέλης φέρνει καὶ ἓνα ἀκόμα ἐπιχείρημα κατὰ τῆς πλατωνικῆς ψυχολογίας, τὸ ὁποῖον ὅμως ταυτόχρονα ἀφορᾷ ὅλους τοὺς φιλοσόφους, πὺ πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἐφιλοσόφησαν γιὰ τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς. Ὅλοι αὐτοὶ δηλαδὴ δὲν εἶπαν τίποτε γιὰ τὴν σχέση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα. Καὶ ὅμως συνέπεια αὐτῆς τῆς σχέσης εἶναι τὸ ἓνα ἀπ' αὐτὰ νὰ δρᾷ καὶ τὸ ἄλλο νὰ πάσχη, καὶ τὸ ἓνα νὰ κινῇ καὶ τὸ ἄλλο νὰ κινῆται. Ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατά, ἂν δεχθοῦμε μιὰ τυχαία καὶ ὄχι ἀναγκαία σχέση τοῦ σώματος μὲ τὴν ψυχὴ. Κατὰ τὴν σχέση τῆς μορφῆς καὶ τῆς ὕλης πρέπει νὰ δεχθοῦμε, ὅτι αὕτη

11) Περὶ ψυχῆς. 407, β, 2.

ἡ ὁρισμένη μορφή ἔρχεται σὲ σχέση με αὐτὴ τὴν ὁρισμένη ὕλη. Καὶ ἂν ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ μορφή τοῦ σώματος, τότε πρέπει νὰ μπορῇ κανεὶς νὰ εἰπῇ τὴν αἰτία, γιατί ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ψυχὴ ἔρχεται σὲ σχέση με τοῦτο τὸ εἶδος τοῦ σώματος. Ἀποκλείεται λοιπὸν ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ νὰ εἶναι τυχαία, νὰ δεχθοῦμε δηλαδή, ὅπως τὸ κάνει ἡ θρησκευτικὴ ψυχολογία τῶν Πυθαγορείων, ὅτι κάθε ψυχὴ μπορεῖ νὰ εἰσέλθῃ σὲ κάθε σῶμα. Αὐτὸ θὰ ἦταν, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ἄλλο τόσο ἄτοπο, ὅσο, ἂν ἐλέγαμε, ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μπορεῖ νὰ λάβῃ τὴν μορφή τοῦ αὐλοῦ. Ὅπως κάθε τέχνη χρησιμοποιεῖ ὁρισμένα ὄργανα, ὅμοια πρέπει νὰ δεχθοῦμε, ὅτι κάθε ψυχὴ χρησιμοποιεῖ τὸ ὁρισμένο της, γι' αὐτὴν εἰδικὰ προωρισμένο, σῶμα.

Ὅσο διεξοδικὴ ὅμως καὶ ἂν φαίνεται πὼς εἶναι ἡ κριτικὴ ποῦ ἀσκεῖ ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Πλάτωνα, ἐν τούτοις δὲν ἀγγίζει ἡ κριτικὴ αὐτὴ τὴν πλατωνικὴ θεωρία περὶ ψυχῆς καὶ μάλιστα γιὰ δύο σπουδαίους λόγους. Πρῶτον ὁ πλατωνικὸς «Τίμαιος», ὅπου κυρίως ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν εἶναι διαλεκτικὸς, λογικὸς, ἀλλὰ καθαρὰ μυθικὸς διάλογος. Τὸν μῦθο ὅμως τὸν ἔχει ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων χαρακτηρίσει ὡς «ψευδὸς»: ὁ μῦθος ἔχει μόνον τούτῃ τὴν ἀξία, ὅτι ὑποδηλώνει μονάχα τὴν ἀλήθεια, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ εἶναι ἀλήθεια. Ἐργάζεται μετὰ τὰ μέσα τοῦ φαινομένου καὶ ποτέ μετὰ τὰ μέσα τοῦ εἶναι. Δὲν εἶναι «λόγος» καὶ γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ τὸν κοιτάζουμε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ λόγου καὶ νὰ θέλωμε νὰ τὸν ἀναιρέσωμε. Δεύτερον, ἂν ὁ Πλάτων ὀρίξῃ τὴν ψυχὴ ὡς αὐτοκινησία, εἶναι ὀλοφάνερο, ὅτι μ' αὐτὸ δὲν ἐννοεῖ με κανένα τρόπο τὴν τοπικὴ κίνηση, ἀλλὰ τὴν κίνηση τῆς νόησης. Τοῦτο τὸ εἶχαν ἤδη παρατηρήσει οἱ ἀρχαῖοι σχολιαστὲς τοῦ Πλάτωνος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΟΙ ΑΝΤΙΡΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΣΤΗΝ ΑΠΟΨΗ ΟΤΙ Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΑΡΜΟΝΙΑ ἢ ΚΑΙ ΑΡΙΘΜΟΣ

Κατὰ τῆς γνώμης, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρμονία ἢ καὶ ἀριθμὸς ὁ Ἀριστοτέλης ἐπολέμησε πρῶτα στὸν διάλόγόν του ποῦ χάθηκε, στὸν «Εὐδημος». Ὁ Φιλόπρονος μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στὸν «Εὐ-